

УДК 904:911.37:728.6(477.81)“08/14”

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ В УРОЧИЩІ ВИСОКИЙ БЕРЕГ БІЛЯ СЕЛА ХРІННИКИ

Денис КОЗАК

*Інститут археології НАН України;
пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, Україна, 04210*
Богдан ПРИЩЕПА

*Рівненський державний гуманітарний університет;
вул. С. Бандери, 12, Рівне, Україна, 33000*
e-mail: archeol57@mail.ru

Олексій ВОЙТЮК
*Рівненський обласний краєзнавчий музей;
вул. М. Драгоманова, 19, Рівне, Україна, 33000*

Представлено результати досліджень поселення доби середньовіччя в урочищі Високий Берег біля с. Хрінники Рівненської області. Об'єктами вивчення були залишки споруд райковецької культури (IX–X ст.), епохи Київської Русі (XII – перша половина XIII ст.) і литовсько-польської доби (кінець XIV–XV ст.). Усього виявлено 9 жител і 2 господарські ями, які належали до трьох етапів розвитку поселення, між якими були проміжки, коли на дослідженій ділянці не було забудови. Відзначено стабільність деяких прийомів облаштування сільських жител протягом понад 700 років: усі вони мали чотирикутні котловани, заглиблені в ґрунт на 0,5–1,0 м від рівня виявлення, їх площа становила 11–16 м². В одному з кутів котловану розташована глинобитна піч. У чотирьох житлах райковецької культури виявлено три варіанти печей, у будівлях епохи Київської Русі печі мали округлу основу, їх будували на дерев'яному каркасі.

Стіни будівель були дерев'яними, про що свідчать виявлені стовпові ямки, залишки згорілих дерев'яних конструкцій і спеціально вирізані в кутах котлованів вертикальні ніші. Для обшивки стін котлованів використовували півколоди чи плахи.

Місця розташування входів простежені у житлах епохи Київської Русі. В усіх випадках піч стояла у ближньому куті зліва від входу. Найбільший вхідний коридор досліджений у споруді литовсько-польської доби.

Ключові слова: Хрінники, доба середньовіччя, поселення, житло, піч, кераміка.

Планомірні археологічні дослідження на берегах Хрінницького водосховища в Рівненській області проводять із 1993 р. Головну увагу в процесі цих робіт було звернуто на прибережну смугу поселення в урочищі Шанків Яр, що розташоване на лівому березі р. Стир, між селами Хрінники і Набережне.

Тут розкопано частину багатощарового поселення на площі понад 10 тис. м². Основний масив здобутих археологічних матеріалів із цього поселення, в тому числі і доби середньовіччя, опубліковано [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004; Козак, Прищеп, 2012, с. 52–64].

У 2011–2014 рр. значні археологічні роботи були проведені на західній околиці с. Хрінники, в ур. Високий Берег. Багатощарове поселення займає ділянку корінного правого берега р. Стир, заввишки 5–6 м, поблизу впадіння в неї струмка. Береги струмка зайняті приватними садибами, тому роботи проводили на захід від забудованої території, на землях, які використовують як сільськогосподарські угіддя. Тут виявлено сліди поселень бронзового та раннього залізного віків, доби середньовіччя. Досліджена ділянка, на якій сконцентровані середньовічні об'єкти, має площу близько 750 м² (рис. 1). Вона рівна, горизонтальна. Під час розкопок усі проміри глибин робили від рівня сучасної денної поверхні. У розкопах чорнозем залягає до глибини 0,6–0,75 м, верхній орний шар темніший, має товщину до 0,4 м. На глибині від 0,6 м до 0,9–1,0 м простежено коричневий щільний ґрунт, а під ним залягає материк – жовтий лесоподібний суглинок. Усього виявлено 9 жител і 2 господарські ями. Всі будівлі мали заглиблений у ґрунт котлован чотирикутної форми і глинобитну піч в одному з кутів. Їх віднесено до трьох етапів розвитку середньовічного поселення: 1) ранньослов'янського райковецької культури (житла 8, 9, 12, 13); 2) епохи Київської Русі (житла 3, 6, 7, 10); 3) литовсько-польської доби (житло 11).

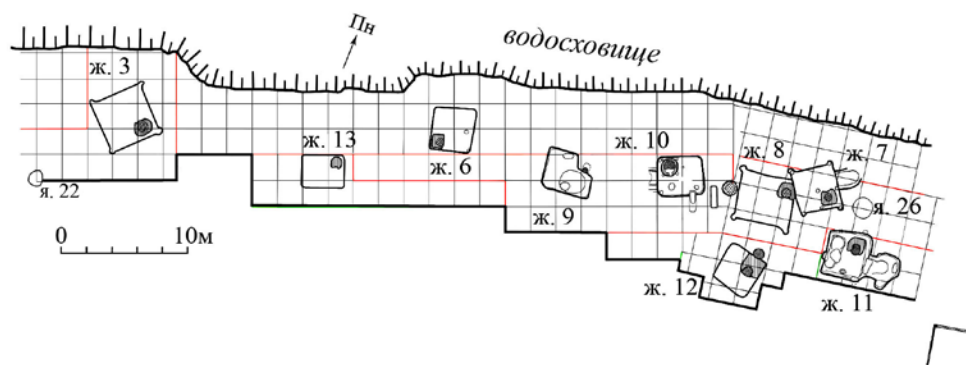

Рис. 1. Хрінники. Загальний план розкопів 2011–2014 рр. в ур. Високий Берег.

Житла райковецької культури.

Житло 8 мало котлован, розмірами 3,7×4,4 м (рис. 2; вклейка II: фото 1). Його контури виявлені на рівні передматерикового шару, на позначках -0,6 м, -0,65 м. Котлован орієнтований стінами за сторонами світу. Стіни котловану вирізані у лесоподібному суглинку, вони близькі до вертикальних, долівка рівна,

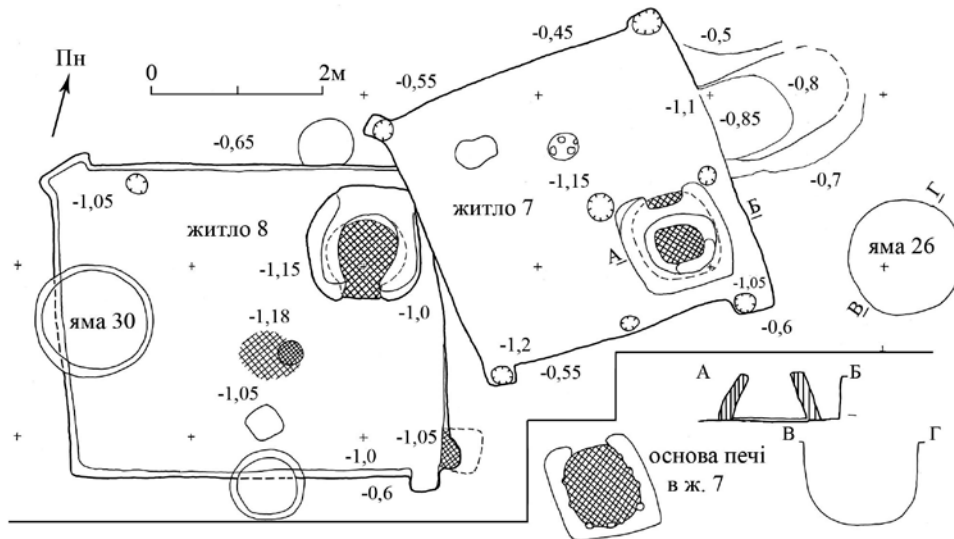

Рис. 2. Хрінники. Плани жител 7 і 8.

міцно втоптана, знаходилася біля стінок на позначці $-1,05$ м. У центрі приміщення долівка опускається до позначки $-1,18$ м, тут виявлено округлу ямку із випаленими стінками, її діаметр $0,25$ м, у розрізі вона напівсферична, завглибшки 8 см. Долівка на схід від ямки теж випалена на ділянці розмірами $0,4 \times 0,5$ м. У північно-західному і південно-східному кутах котловану простежено чотирикутні вертикальні ніші, розмірами $0,6 \times 0,25$ м і $0,35 \times 0,2$ м.

Піч збудована у північно-східному куті котловану, вона підковоподібна у плані, розмірами $1,3 \times 1,35$ м, стінки збереглися на висоту $0,4$ м. Черинь округлий у плані, діаметром $0,95$ м, підмазаний шаром міцно випаленої глини, завтовшки $2\text{--}3$ см. Друга піч нішоподібна, вирізана біля південно-східного кута, у східній стінці. Її черинь влаштований на $0,1$ м вище від долівки, він чотирикутний, розмірами $0,45 \times 0,5$ м, висота від череня до склепіння $0,3$ м. Цей черинь не був підмазаний глиною.

Яма біля південної стінки котловану чотирикутна в плані, розмірами $0,35 \times 0,37$ м, заглиблена в долівку на $0,22$ м. В ямі та поряд із нею зібрано уламки гончарного горщика IX–X ст. (рис. 3, 1). У верхніх шарах заповнення котловану разом з уламками глиняних горщиків знайдено три кістяні проколки і прясельце із мергелю (рис. 4, 1–4).

Біля західної стінки котловану житла 8, на глибині $-0,75$ м, виявлено потужний черинь від печі. Сама піч не збереглася. Черинь овальної форми, розмірами $1,7 \times 1,2$ м, завтовшки $5\text{--}7$ см. Він мав у перерізі лінзоподібну форму. Черинь був замощений уламками гончарного горщика кінця IX–X ст. (рис. 4, 5).

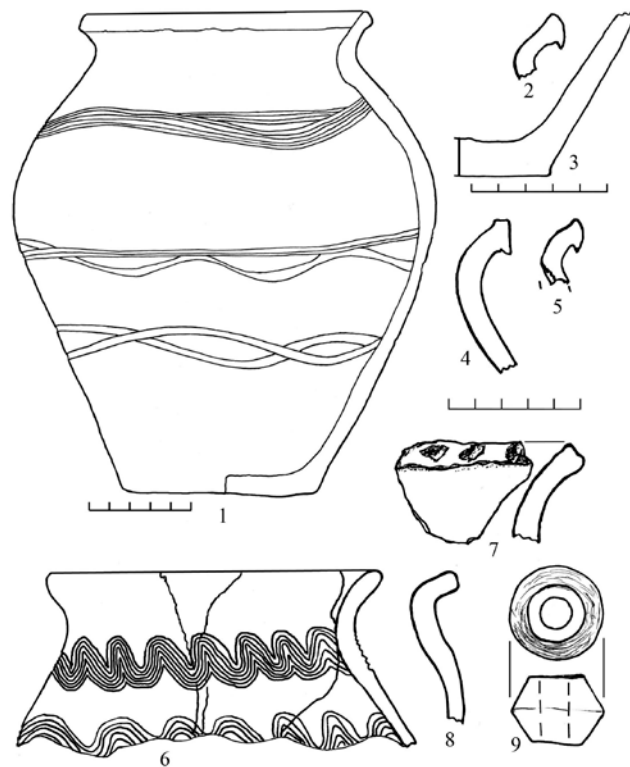

Рис. 3. Хрінники. Керамічні вироби: 1 – житло 8; 2, 3 – житло 9; 4, 5 – житло 12; 6 – культурний шар біля житла 13; 7 – верхній шар заповнення житла 13; 8, 9 – на долівці житла 13.

Житло 9 мало котлован, розмірами 3,3×3,95 м (рис. 5; вклейка II: фото 2). Контури будівлі простежено на позначці -0,75 м біля північної стінки та -0,95 м біля південної стінки котловану. Стіни котловану материкові, близькі до вертикальних.

Долівка була на глибині -1,35 м від рівня денної поверхні. Це міцно витоптаний материковий суглинок, за винятком ділянки, де розташована яма 31 бронзової доби, заповнена темно-коричневим гумусним ґрунтом. Біля північної стіни котловану житла виявлено невелику господарську яму. Вона овальна у плані, розмірами 0,53×0,9 м, завглибшки 0,35 м від рівня долівки. Дно увігнуте напівсферичне.

Піч вирізано у спеціально залишеному материковому останці, у північно-східному куті котловану. Розміри останця – 1,3×1,3 м. Він зберігся на висоту 0,5 м, тобто на ту саму висоту, що і стіни котловану будівлі. Внутрішній об'єм печі невеликий, розміри овального череня 0,55×0,63 м. Його основа була

заглиблена до відмітки -1,38 м, а потім підмазана товстим шаром глини. Черинь печі ремонтували. Спочатку він був виготовлений без підмазки, на материку, і став сильно випаленим. Згодом його підмазали шаром глини, завтовшки 2,5–3,5 см, цей шар теж міцно випалений та розтрісканий. Поверхня випаленого череня залягає на позначці -1,3 м. Висота склепіння у збереженій частині печі 0,5 м.

Заповнення котловану житла складалося з чорного гумусного ґрунту із домішками вугликів, попелу, шматків глиняної обмазки, в ньому виявлено невелику кількість фрагментів гончарної кераміки та два фрагменти від ліпних посудин, а також, кістки тварин. Трапилися лише два виразні уламки посудин: вінце гончарного горщика із зовнішньою закраїною (рис. 3, 2) і дещо горщика (рис. 3, 3). Ці уламки мають поверхню коричневого кольору, у глиняному тісті є домішка піску. Знайдено також дві кістяні проколки, виготовлені на фрагментах трубчастих кісток тварин. За характером керамічного комплексу житло датується Х ст.

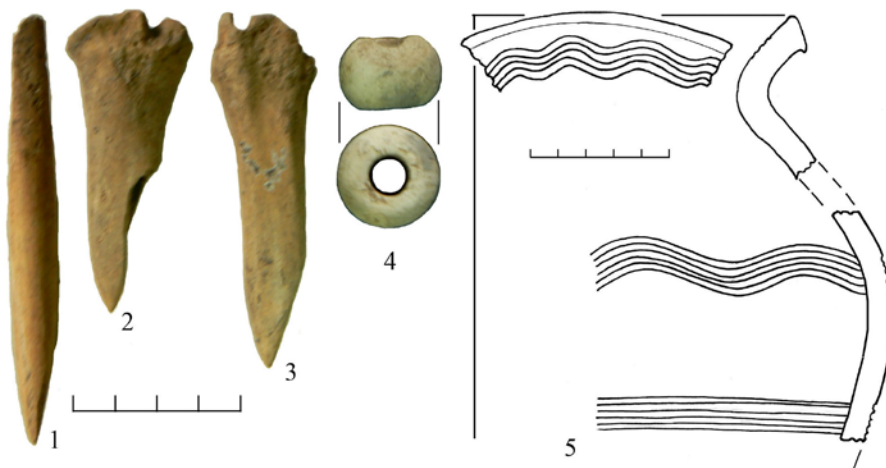

Рис. 4. Хрінники. Знахідки з житла 8 (1–4) і череня печі (5): 1–3 – кістяні проколки; 4 – прясельце з мергелю; 5 – глиняний гончарний горщик.

Житло 12 мало котлован, розмірами 3,4×3,05 м, орієнтований стінами за сторонами світу (рис. 6; вклейка II: фото 3). Контури котловану було простежено після зачистки на рівні передматерикового шару, на глибині -0,6 м. Стіни котловану будівлі рівні, близькі до вертикальних, долівка материкова, добре втоптана, залягала на позначках -1,1 м (біля східної стіни), -1,2 м (у центрі), -1,15 м (біля інших стін котловану).

Піч була у північно-східному куті котловану. Вона чотирикутна у плані, збереглася добре, лише склепіння з боку челюстей частково обвалилося. Піч

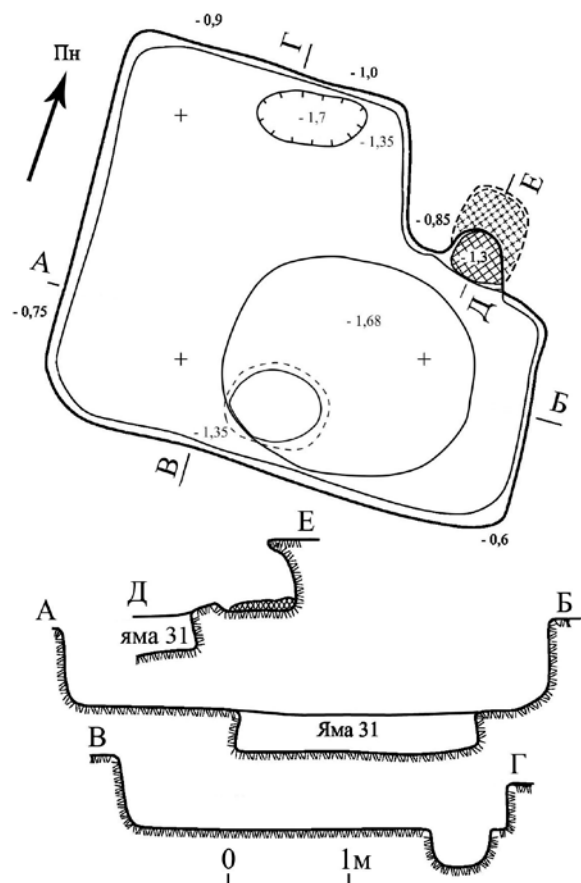

Рис. 5. Хрінники. Житло 9. План і розрізи.

поставлена щільно до стінок котловану, черинь було заглиблено в долівку будівлі, його розміри $0,95 \times 0,7$ м, він увігнутий так, що найнижча центральна його частина розміщувалася на $0,2$ м нижче від рівня долівки перед пічню. Рівень долівки $-1,05$ м, рівень череня, підмазаного шаром міцно випаленої глини, $-1,22$ м. Західна стінка печі теж була вирізана в материковому останці на висоту $0,2$ м від рівня долівки, її товщина $0,2$ м. Північною і східною стінками печі до позначки $-0,95$ м були стіни котловану будівлі, а вище стінки печі і склепіння були змуровані із глини. Зовні склепіння печі рівне, горизонтальне, тому піч має кубічну форму. Над рівнем долівки піч підвищується на $0,65$ м (позначка $-0,35$ м від репера). Розміри печі $1,0 \times 1,1$ м, усередині склепіння напівсферичне, його товщина в центральній частині $0,27$ м, висота від рівня череня $0,6$ м.

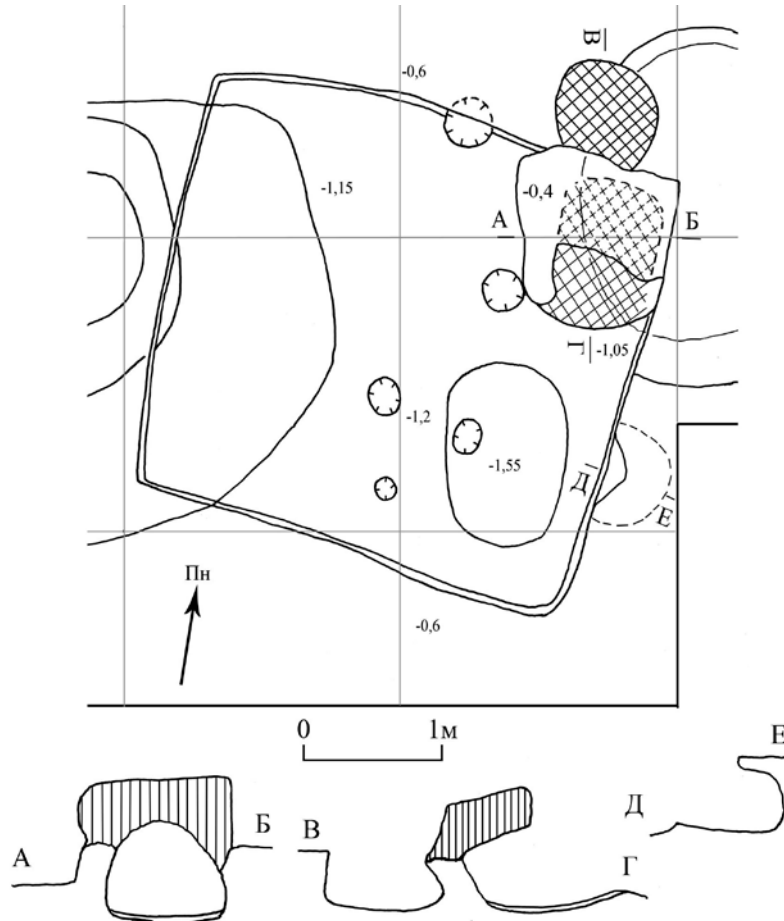

Рис. 6. Хрінники. Житло 12. План і розрізи.

Перед піччю виявлено велику овальну яму, розмірами $1,2 \times 0,9$ м, дно її знаходилося на позначці $-1,55$ м. Вона була заповнена суглинком, змішаним із гумусним ґрунтом, речових знахідок у ній не було. У заповненні господарської ями було викопано стовпову яму, діаметром $0,22$ м і глибиною $0,45$ м. Отже, на заключному етапі функціонування житла цю господарську яму вже не використовували. У південно-східній частині житла виявлено чотири стовпові ями. Яма біля південно-західного кута печі, діаметром $0,3$ м і завглибшки $0,17$ м, у розрізі мала форму зрізаного конуса. Ще одна яма розміщувалася у центральній частині котловану, але була зміщена на південь, її діаметр $0,22$ м, глибина $0,1$ м. Невелика стовпова ямка за $0,35$ м на північ від південної стінки

котловану житла, діаметром 0,17 м і завглибшки 0,3 м, у розрізі мала форму зрізаного конуса.

На захід від печі, під північною стінкою котловану житла, було влаштовано підбоєм округлу яму, діаметром 0,35 м, половина якої знаходилася в межах котловану, а інша половина була врізана в стінку. Глибина ями від рівня долівки 0,17 м. Заповнення цієї ями не відрізнялося від заповнення котловану житла.

На південь від печі, у східній стінці котловану, було вирізано напівкруглу в плані нішу, її дно біля стінки котловану знаходилося на позначці -1,0 м, а в глибині ніші дно плавно опускалося до позначки -1,08 м. Глибина ніші – 0,45 м, ширина – 0,7 м, висота напівсферичного склепіння – 0,45 м. На дні і стінках ніші не виявлено слідів дії вогню.

Котлован житла складався з чорного гумусного ґрунту. У заповненні котловану виявлено невелику кількість уламків гончарних посудин, у тому числі два вінця горщиків із зовнішньою закраїною X ст. (рис. 3, 4, 5).

Житло 13 мало чотирикутний котлован, зорієнтований кутами за сторонами світу, розмірами 3,65×3,4 м (рис. 7; вклейка II: фото 4). На позначці -0,5 м було виявлено склепіння глинобитної печі, а контури котловану вдалося простежити з позначки -0,6 м. Особливо виділялася смуга рудого заповнення котловану житла вздовж північно-західної стіни, вірогідно, це сліди пожежі. Контури інших стін котловану на цій глибині простежувалися погано, адже він був опущений у культурний шар, лише на відмітці -0,8 м, на рівні передматерикового шару, вони стали чіткими.

Долівка житла була влаштована на рівні передматерикового шару, на позначках -0,95 м (біля печі), -1,05 м (у центрі котловану), -1,0 м (у західній частині котловану). Піч знаходилася у північному куті. Вона збереглася повністю, мала округлу в плані форму, похилі стінки і плаский горизонтальний верх склепіння. Розміри печі при основі – 1,1×1,0 м, висота – 0,45 м від рівня долівки, розміри округлого завершення печі – 0,75×0,67 м. Товщина стінок печі при долівці: західної – 0,15 м, східної – 0,18 м. Товщина склепіння – 0,25 м. Челюсті печі мали форму трапеції, завширшки при основі 0,5 м і заввишки 0,25 м. Черінь було влаштовано в округлому в плані заглибленні, діаметром 0,85 м. Він увігнутий, у центрі знаходився на позначці -1,18 м. Черінь не був підмазаний глиною, вогонь горів на материковій основі, яка була випалена до червоного кольору. Висота від череня до склепіння 0,4 м.

На захід від печі виявлено дві стовпові ямки, діаметром 0,12 м, завглибшки 0,1 м і 0,18 м. Уздовж південно-східної стінки котловану житла простежено заглиблення, завширшки 0,25–0,28 м, напівкругле у перетині, його глибина 8–10 см. Сліди такого ж заглиблення були виявлені також уздовж північно-західної стіни котловану. Вірогідно, ці заглиблення є слідами

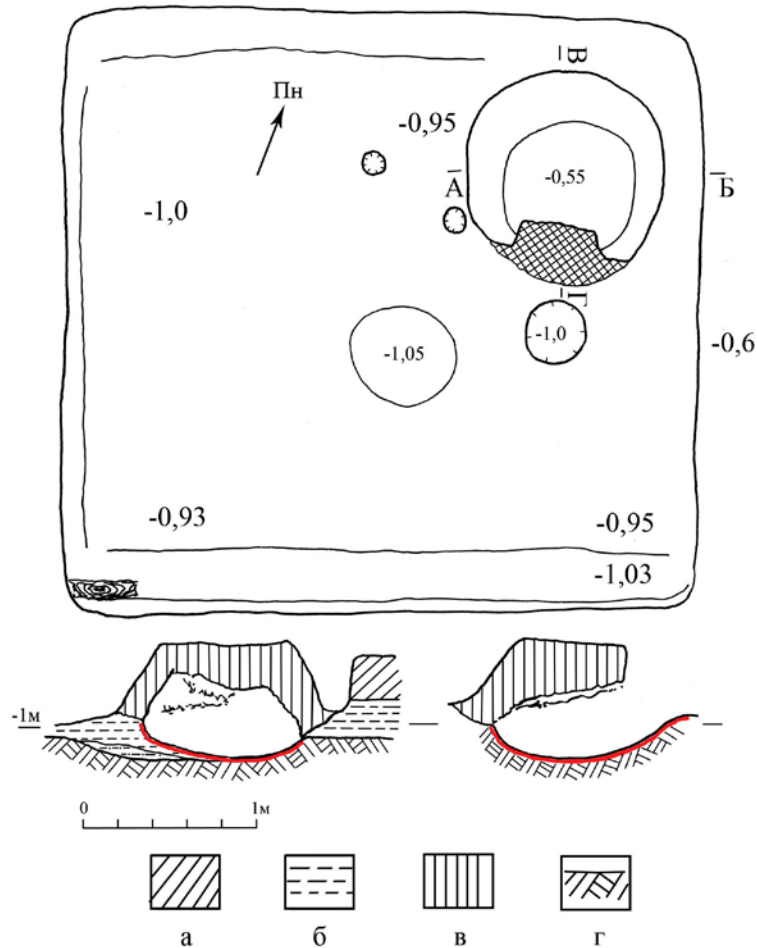

Рис. 7. Хрінники. Житло 13. План і розрізи: *а* – світло-сірий гумусний ґрунт; *б* – коричневий ґрунт; *в* – суглинок; *г* – материк.

дерев'яних конструкцій стін житла, їх обвуглені рештки траплялися в заповненні котловану, а великий фрагмент обгорілої деревини знайдено у південному куті котловану.

У верхньому шарі заповнення котловану житла трапилося вінце ліпного горщика райковецької культури, прикрашене пальцевими вдавленнями (рис. 3, 7), а на дні котловану знайдено кілька стінок та одне вінце ліпних горщиків із домішкою жорстви у глиняному тісті (рис. 3, 8) і біконічне глиняне прясельце, діаметром 3,5 см (рис. 3, 9). У глиняному тісті цих посудин є домішка жорстви. Поблизу котловану будівлі, в культурному шарі, трапився великий фрагмент

ліпного горщика, підправленого на гончарному крузі, у глиняному тісті він мав домішку кварцового піску (рис. 3, 6). Комплекси, у яких співіснували ліпні і ранньогончарні посудини, дослідники датують IX – початком X ст. [Михайлина, 2007, с. 41–43; Филипчук, 2012, с. 129–147].

До ранньослов'янського поселення віднесено також яму 22. Вона розміщувалася за 5,3 м на південний захід від житла 3, виявлена на глибині -0,7 м. Яма мала округлу у плані форму, діаметром 1,2 м та глибину 1,25 м від рівня виявлення. У розрізі яма конусоподібна із заокругленим дном. Стіни ями були підмазані вогнетривкою глиною і міцно випалені. У ямі виявлено серед гумусного ґрунту з домішками вугликів та попелу шість уламків ранньогончарного посуду та п'ять уламків від ліпного посуду райковецької культури.

Житла епохи Київської Русі.

Житло 3 мало котлован, розмірами 3,8×3,9 м, орієнтований кутами за сторонами світу (рис. 8; вклейка II: фото 5). Стіни котловану були підмазані шаром глини, завтовшки 5–7 см. Цей шар міцно випалений. Не мала підмазки північно-східна стіна. Випалені стінки котловану були простежені з глибини -0,7 м. Долівка була на глибині -1,5 м. У всіх чотирьох кутах котловану є вертикальні ніші різної ширини. У трьох кутах вони подібні, завширшки приблизно 0,3 м, врзані в кут котловану на 0,25–0,3 м. У східному куті ніша значно ширша, можливо, деформована, її розміри 0,3×0,6 м. У всіх нішах на рівні долівки виявлено ямки від стовпів округлої або овальної форми. Біля північно-східної стінки котловану, за його межами, простежено втрамбовану ділянку, що залягала на 0,5 м вище долівки. Вірогідно, саме тут був вхід до житла.

Долівка житла материкова, міцно утрамбована, рівна, біля печі і перед піччю випалена. Піч побудована у східному куті, на рівні долівки на дерев'яному каркасі. Вона округла у плані, мала діаметр основи 1,25 м. У розрізі збережена частина має форму зрізаного конуса. Товщина стінок біля основи 0,25–0,28 м. Розміри череня 0,8×0,85 м. Стінки печі із тильної (південно-східної) сторони збереглися на висоту 0,6 м. Відбитки прутів дерев'яного каркасу добре простежуються на внутрішній поверхні стінок печі у вигляді вертикальних заглиблень. Ямки від прутів мають діаметр 5–7 см і глибину до 15–18 см.

Біля печі, на захід від неї, виявлено стовпову ямку, округлу у плані, діаметром 0,4 м та завглибшки 0,55 м. На схід від устя печі була ще одна стовпова ямка овальної у плані форми, розмірами 0,2×0,14 м і глибиною 0,35 м від рівня долівки. На середині довжини південно-східної стіни котловану простежено сліди від вертикального стовпа з пазом на всю висоту стіни, а в долівці виявлено чотирикутну в плані яму, розмірами 0,17×0,18 м і глибиною 0,13 м від рівня долівки.

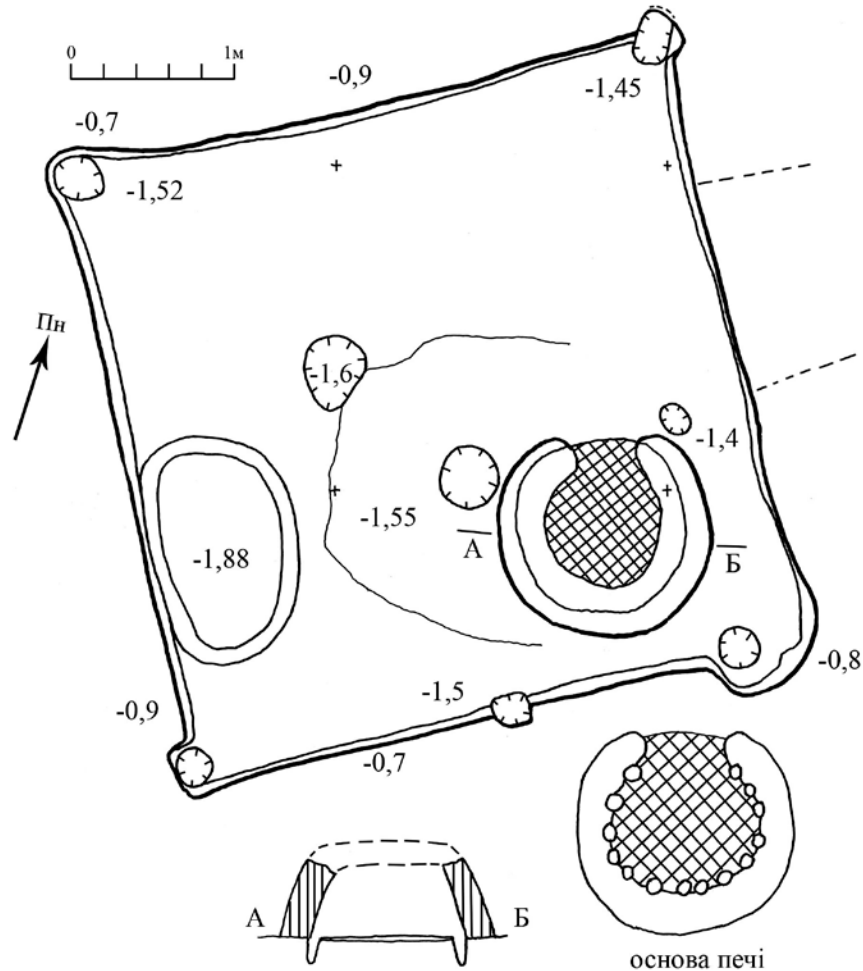

Рис. 8. Хрінники. Житло 3. План житла і розріз печі.

Велика господарська яма розміщувалася біля південно-західної стіни котловану будівлі. У плані вона близька до овальної, розмірами $1,45 \times 0,9$ м, завглибшки $0,38$ м від рівня долівки. Стіни ями слабо похилі, дно горизонтальне. Вона була заповнена коричневим ґрунтом із домішками суглинку. Біля північної стіни знаходилася округла ніша, діаметром $0,2$ м та глибиною до $0,32$ м.

Заповнення житла складав світло-коричневий гумусний ґрунт з перепаленими дерев'яними конструкціями. У нішах по кутах житла містилися рештки обгорілих колод. Діаметр однієї з них становив 15 см. У заповненні

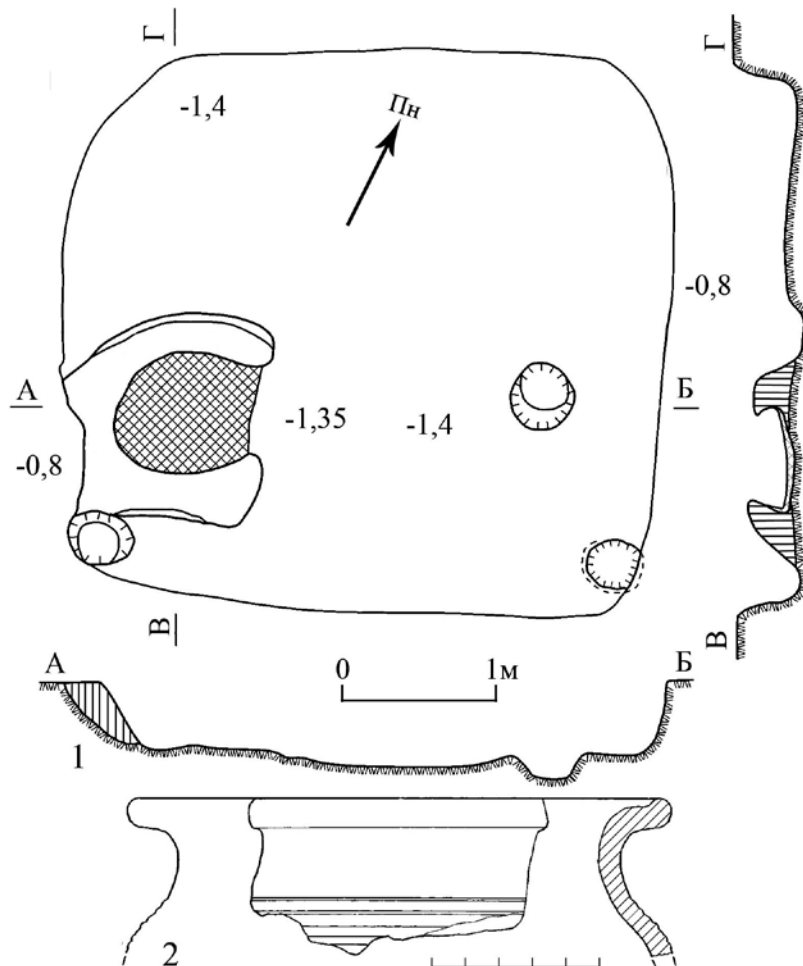

Рис. 9. Хрінники. Житло 6: 1 – план і розрізи; 2 – вінець гончарного горщика.

котловану трапилися обвуглені рештки півколод чи плах, вірогідно, від обшивки стін котловану. Краще збережений фрагмент мав ширину 19 см і товщину 5 см.

На долівці біля північно-західної стінки котловану лежав цілий гончарний горщик (вклейка II: фото 6), край вінець у нього мав внутрішню округлу закраїну, характерну для виробів XII – першої половини XIII ст. Окрім горщика, у північному куті виявлено уламки верхнього і нижнього жорнових каменів та фрагмент ножа.

Житло 6 мало котлован, розмірами 4,0×3,8 м, і було орієнтоване стінами за сторонами світу (рис. 9, 1). Контури котловану простежені з глибини -0,8 м.

Висота земляних стін 0,55–0,6 м від рівня долівки. Стіни житла вертикальні, долівка материкова рівна, міцно утрамбована.

У південно-західному куті котловану знаходилася глинобитна піч. Вона збудована на долівці, мала розміри 1,2×1,3 м, стінки збереглися на висоту 0,4 м від рівня долівки, їх товщина 0,25–0,4 м. Черинь печі мав розміри 0,8×1,0 м, він був підмазаний шаром міцно випаленої глини, завтовшки 2–5 см.

У кутах біля південної стіни котловану житла та приблизно на середині довжини східної стіни виявлені три стовпові ями, діаметром 0,25 м та глибиною 0,25–0,3 м від рівня долівки.

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусного ґрунту з великою кількістю попелу, вугілля та шматків глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій. У заповненні виявлено невелику кількість уламків гончарних горщиків, у тому числі вінця із внутрішньою округлою закраїною (рис. 9, 2).

Житло 7 мало котлован, розмірами 3,4×3,6 м, він орієнтований кутами за сторонами світу (рис. 2; вклейка II: фото 1). Його контури виявлені на рівні передматерикового шару, північно-західна стінка простежена на глибині -0,45 м, південно-східна стінка – на глибині -0,65 м. Стінки котловану вирізані у лесоподібному суглинку, близькі до вертикальних. Долівка рівна, міцно втоптана, знаходилася біля стінок на позначках -1,1 м, а в центрі приміщення понижена до -1,15 м. У кутах котловану виявлено чотирикутні в плані вертикальні ніші, вони мають ширину 0,25–0,45 м і виступають за лінію стінок на 0,15–0,25 м. На рівні долівки житла, в нішах, виявлено округлі стовпові ямки, діаметром 0,2–0,3 м, завглибшки 0,13–0,37 м. Квадратну в плані стовпову яму простежено у східному куті. Стовпові ями виявлені також біля північно-східної та південно-східної стінок котловану житла на середині їх довжини. Ще одна стовпова яма розміщувалася в центральній частині будівлі біля західного кута печі.

Піч була збудована на дерев'яному каркасі у східному куті котловану, її основа чотирикутна в плані, розмірами 1,15×1,2 м. У розрізі піч має форму зрізаного конуса, стінки збереглися на висоту до 0,65 м, їх товщина – 0,15–0,2 м. Склепіння зруйноване, але вціліло перекриття над челюстями. Черинь овальний, розмірами 0,95×0,75 м, підмазаний шаром міцно випаленої глини, тож більшість ямок від кілків каркасу перекриті шаром підмазки череня.

Вхід до котловану було влаштовано біля північно-східної стінки житла. Тут простежено коридор, розмірами 1,3×1,7 м, із міцно втоптанним дном, заглибленим до позначки -0,85 м.

У заповненні котловану виявлено фрагменти обвуглених дерев'яних конструкцій, вугілля і попіл, вони свідчать про пожежу, після якої житло було покинуте. У північному куті житла збереглися обвуглені деталі дерев'яної обшивки стін котловану. Вздовж стіни були вертикально поставлені півколоди

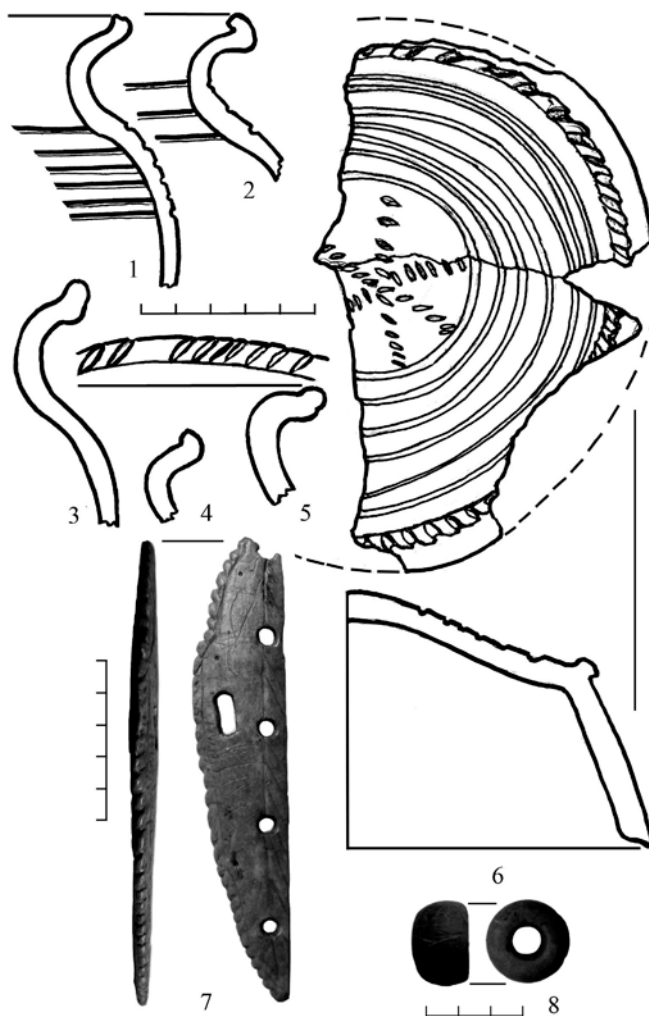

Рис. 10. Хрінники. Знахідки з житла 7: 1–6 – кераміка; 7 – кістка; 8 – рожевий пірофілітовий сланець.

чи плахи, завширшки 0,15–0,17 м (пласкою стороною вони повернуті всередину приміщення). Півколони притиснуті до стінки горизонтальними брусами, які закріплювали за допомогою кутових вертикальних стовпів.

У заповненні житла знайдено уламки гончарних горщиків першої половини – середини XII ст. (рис. 10, 1–5), фрагмент орнаментованої кришки (рис. 10, 6) і прясельце із рожевого шиферу (рис. 10, 8). В культурному шарі поряд із житлом трапилася кістяна петля від налуччя (рис. 10, 7).

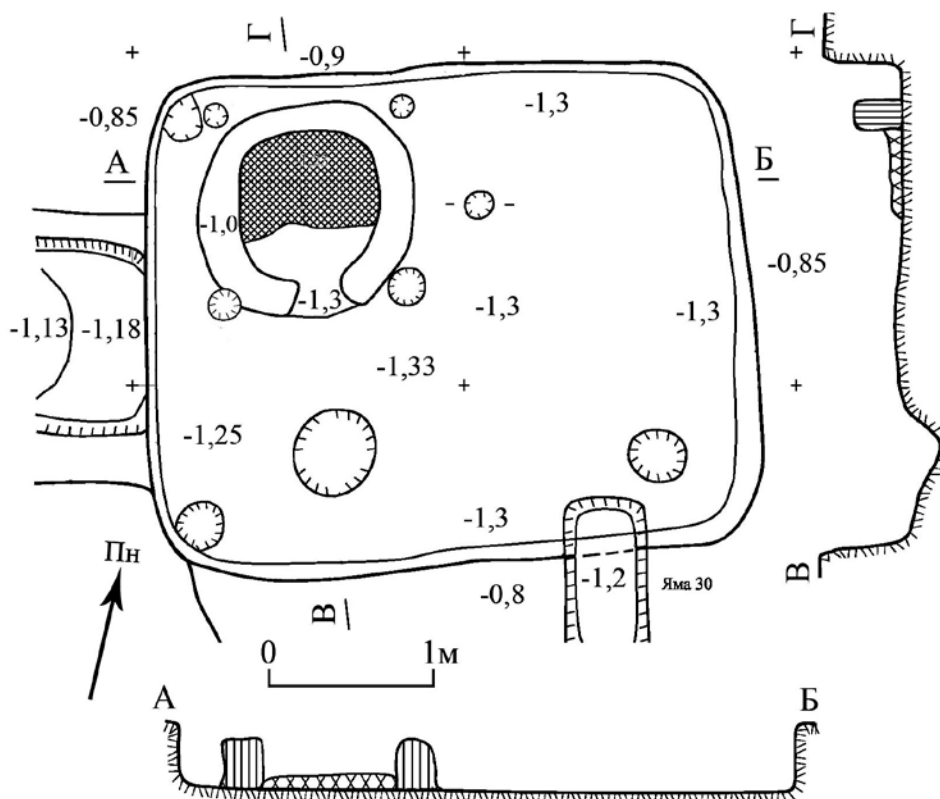

Рис. 11. Хрінники. Житло 10. План і розрізи.

Житло 10 мало котлован, розмірами $3,6 \times 3,0$ м, було орієнтоване стінами за сторонами світу (рис. 11; вклейка II: фото 7). Котлован простежено з позначки $-0,8$ м, він мав глибину $0,45\text{--}0,5$ м від рівня виявлення. Долівка котловану рівна, добре утрямбована, стіни вертикальні, кути заокруглені. У трьох кутах (крім північно-східного) виявлені стовпові ями, їх діаметр $0,3\text{--}0,4$ м, глибина $0,45\text{--}0,6$ м від рівня долівки. Крім того, ще чотири стовпові ями дещо меншого діаметру ($0,13\text{--}0,2$ м) та глибиною $0,3\text{--}0,4$ м від рівня долівки простежені зовні, біля печі.

Піч було збудовано у північно-західному куті котловану. Вона округла, діаметром $1,3$ м, стіни мають товщину $0,25\text{--}0,3$ м і збереглися на висоту $0,3$ м від рівня долівки. Тильна (північна) сторона печі поруйнована і складається із шматків печини, скріплених суглинком. Ранній черинь печі був влаштований безпосередньо на материку і не мав підмазки глиною. На цьому рівні простежено сім ямок від кілків по краю череня, це залишки дерев'яного каркасу, на якому було збудовано стіни печі. Їх діаметр $7\text{--}9$ см, кілки були загострені,

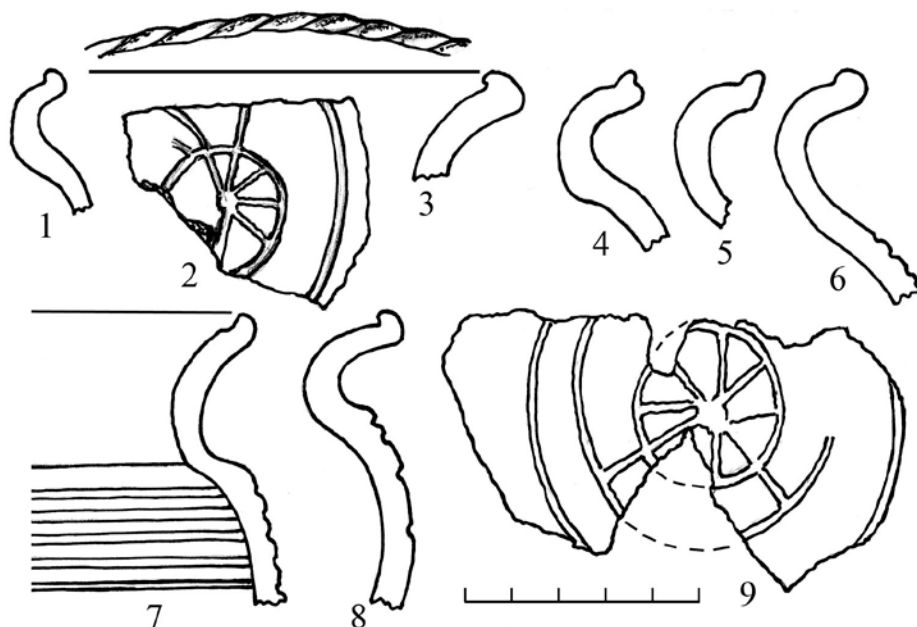

Рис. 12. Хрінники. Керамічні вироби із житла 10: 1–6 – верхній пласт заповнення; 7–9 – на долівці.

тому ямки конічні в розрізі, заглиблені на 10–15 см. Пізніший черінь добре зберігся лише у тильній частині печі. Це шар міцно випаленої глини, товщиною 5–7 м, його поверхня нерівна, розтріскана.

Вхід у житло простежено біля західної стінки, це щільно утрамбоване поглиблення, завширшки 1,55 м, із похилими боковими стінками, його дно понижувалося в бік котловану житла і тут сягало позначки глибини -1,18 м. Довжина ділянки входу, відкритої в межах розкопу 0,8 м.

Заповнення житла становив чорний ґрунт, насичений дрібними шматками печини, вугликами, фрагментами гончарного посуду. Найбільше уламків кераміки зібрано у верхньому пласті заповнення (рис. 12, 1–6) і нижньому, при долівці (рис. 12, 7–9). Більшість зі знайдених горщиків мали вінця із округлою внутрішньою закраїною, вони світло-глиняні, тісто відмучене, без домішок, на трьох денцях збереглися клейма. Форму одного горщика з долівки вдалося відтворити (рис. 13, 1), він має конічний тулуб, опуклі плічка, перехід до звуженої шийки плавний, вінця відігнуті назовні. Поверхня горщика коричневого кольору, тісто відмучене. На плічках є орнамент – багаторядна горизонтальна смуга заглиблених ліній. Зі залізних виробів знайдено черешковий ніж (рис. 13, 2), відерне вушко (рис. 13, 3) і ключ від навісного

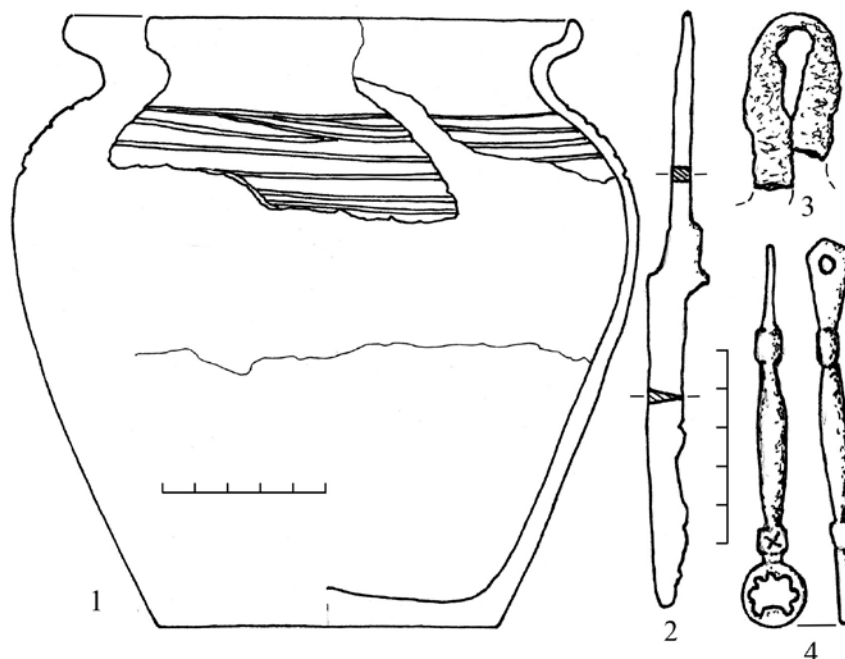

Рис. 13. Хрінники. Знахідки з житла 10: 1 – кераміка; 2–4 – залізо.

циліндричного замка (рис. 13, 4). Замки з такими ключами використовували на Волині у XII – першій половині XIII ст. Особливості технології та профілювання вінець горщиків дають підстави датувати їх першою половиною – серединою XII ст.

Яма 26 округла в плані, діаметром 1,3 м, у розрізі – циліндрична у верхній частині, дно напівсферичне, глибина ями – 1,0 м. У заповненні знайдено кілька уламків горщиків XII ст.

Житло литовсько-польської доби.

Житло 11 складалося із двох заглиблених частин: чотирикутного в плані котловану, розмірами 3,5×3,6 м, та коридору на схід від нього, розмірами 1,9×2,7 м (рис. 14). Котлован орієнтований стінами за сторонами світу, його глибина від рівня виявлення 1 м, земляні стіни вертикальні, долівка глиняна, утрамбована, поглиблювалася до центру приміщення. Уздовж південної стіни котловану, на 0,6 м вище долівки, було вирізано в материковому суглинку полицю, завширшки до 0,3 м. У трьох стінках котловану були вирізані невеликі ніші. В північній стінці їх виявлено дві, обидві напівкруглі в плані. У західній стінці ніша була чотирикутна у плані, а в південній стінці – округла. Біля західної стінки котловану виявлено видовжену із півночі на південь господарську яму, максимальна глибина якої становила 0,7 м від рівня долівки.

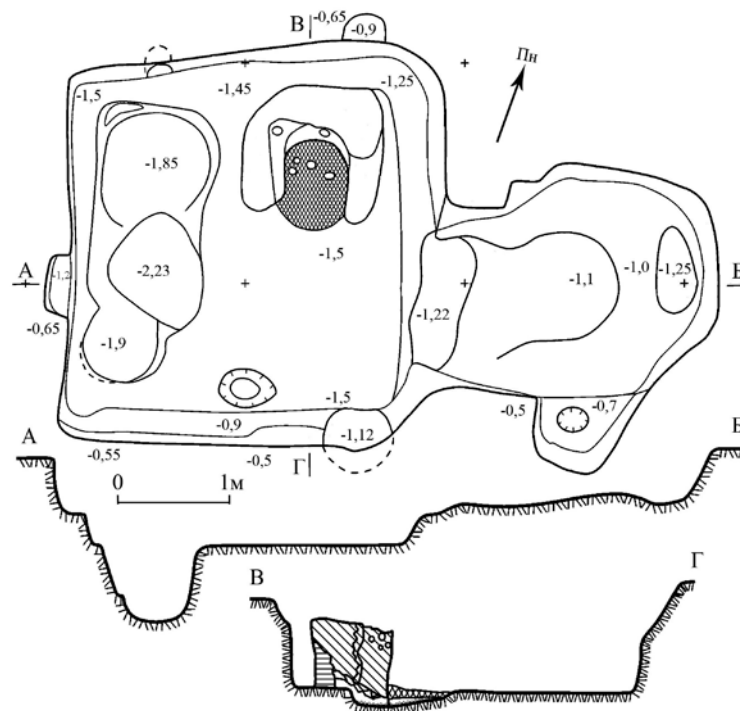

Рис. 14. Хрінники. Житло 11. План і розрізи.

Заповнення ями складалося з темно-сірого гумусного ґрунту, насиченого вугіллям, попелом, великою кількістю шматків печини та уламків гончарної кераміки. Коридор у плані мав неправильну чотирикутну форму, знижувався на захід, у бік котловану житла, його глибина 0,3–0,7 м від рівня виявлення будівлі.

Піч розміщувалася у північно-східному куті котловану. Вона була збудована на 0,65 м від рівня долівки, бокові стінки мали товщину до 0,3 м, тильна – до 0,55 м. Стінки печі ремонтували, вони неоднорідні, шари суглинку були розділені тонкими прошарками, що склалися з дрібних фрагментів печини та уламків гончарних посудин. На черені виявлено ямки від кілків дерев'яного каркасу, на якому будували піч.

У заповненні котловану житла виявлено велику кількість уламків гончарного посуду, вироби зі заліза (цвяхи, фрагменти замків, ключів), срібну монету. Серед керамічного матеріалу незначний відсоток становлять фрагменти посудин низької якості. Вінця таких горщиків за профілюванням подібні до горщиків “курганного типу” кінця I тисячоліття н. е. (рис. 15, 1), мають плавний перехід від шийки до тулуба, їх поверхня шорстка, в тісті значна домішка кварцу. Проте випал досить якісний (черепки мають цеглистий колір поверхні).

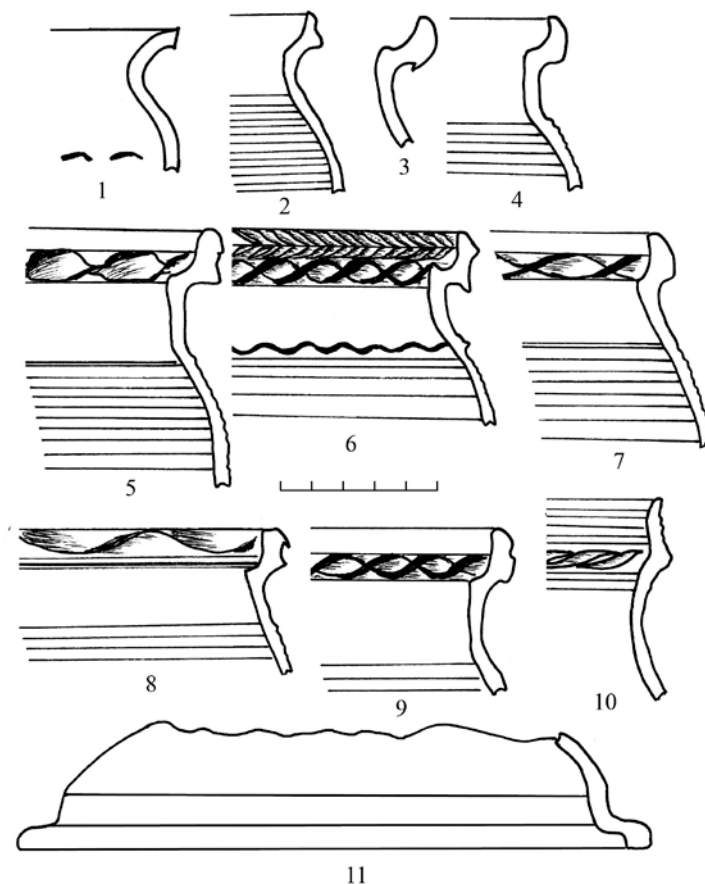

Рис. 15. Хрінники. Керамічні вироби із житла 11.

Більшість уламків посудин із житла – це фрагменти тонкостінних якісних світло-глиняних горщиків із домішкою дрібного піску в глиняному тісті. Вони мають масивний вертикально відтягнутий край вінець, на зовнішній стороні згладжений манжет (рис. 15, 2–4), із внутрішньої сторони на переході від шийки до вінець є добре виражений злам. Горщики мають конічний тулуб, опуклі плічка і добре виражену шийку (рис. 16, 1). У частини посудин по зовнішньому краю масивного вінця прокреслені горизонтальні лінії, а по них нанесені вдавлення чи насічки (рис. 15, 5–9). По тулубу вони прикрашені багаторядними горизонтальними заглибленими лініями. Крім фрагментів горщиків, трапилися також уламки глека (рис. 15, 10) і миски-кришки (рис. 15, 11). У житлі знайдені добре збережені залізні вироби – черешковий ніж з прямою спинкою (рис. 16, 6) і відерне вушко (рис. 16, 7).

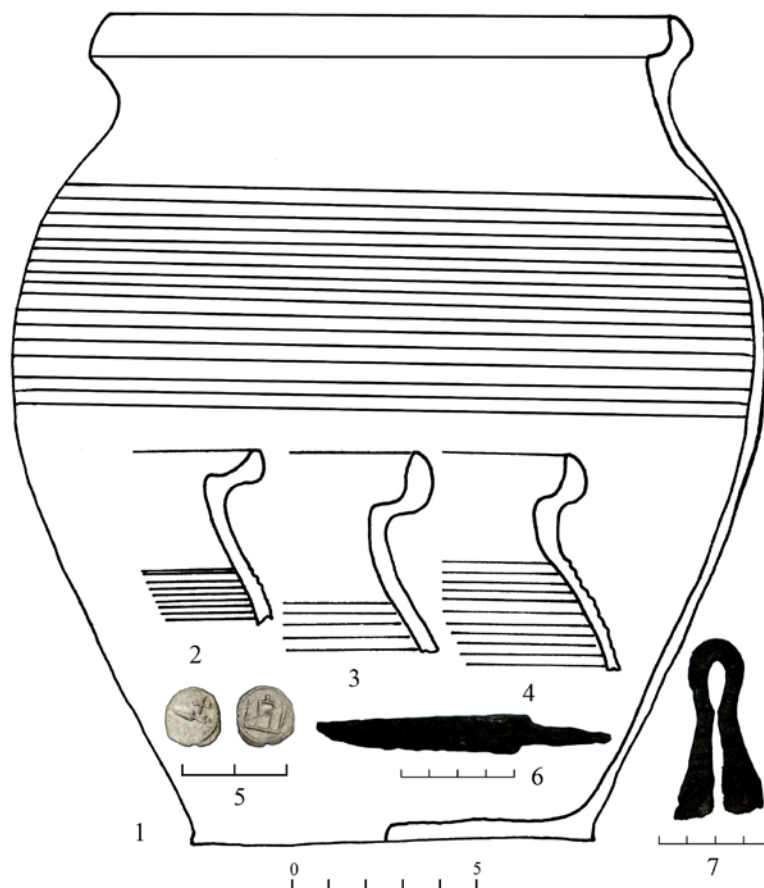

Рис. 16. Хрінники. Знахідки з житла 11: 1–4 – кераміка; 5 – срібло; 6, 7 – залізо.

Високоякісні тонкостінні вироби з таким профілюванням вінець, як ті, що виявлені в Хрінниках у житлі 11, були раніше знайдені в об'єктах XV–XVI ст. під час археологічних досліджень середньовічних міст Острог, Дубно, Рівне, Дорогобуж та сільських поселень Муравиця, Пересопниця, Болотківці. На долівці споруди знайдено монету Великого князівства Литовського – денарій типу “спис з хрестом”/“тамга” (рис. 16, 5). На думку дослідників, такі монети карбували в кінці XIV – першій половині XV ст. [Козубовський, 2013, с. 56–63; Рябцевич, 1995, с. 148–149]. За археологічними джерелами житло 11 датується першою половиною XV ст.

В урочищі Високий Берег біля с. Хрінники, на ділянці площею близько 750 м² досліджено 9 середньовічних жител. Чотири з них віднесені до райковецької культури. Більш раннім є житло 13, воно датоване IX ст., а інші, як

свідчать археологічні знахідки, функціонували наприкінці IX–X ст. Ще чотири будівлі належать до поселення епохи Київської Русі. Особливості технології виготовлення та профілювання вінець із житла 7 дають змогу визначити час його використання в межах першої половини – середини XII ст. Інші споруди датовані XII – першою половиною XIII ст. Житло литовсько-польської доби функціонувало у кінці XIV – першій половині XV ст.

У розкопі виявлено будівлі трьох етапів розвитку поселення, між етапами були проміжки, коли на дослідженій ділянці не було забудови. Зокрема, не знайдено об'єктів XI ст. Вірогідно, в цей час заселеними були інші ділянки в районі с. Хрінники. Наприклад, житло XI ст. було досліджено 2013 р. в ур. За Мостком, на лівому березі струмка, за 200 м на південний схід від ділянки, яка охарактеризована в цій роботі. Не виявлено також слідів поселення, яке можна було б датувати другою половиною XIII–XIV ст. Жител цього часу в регіоні досліджено мало. Однією з головних причин, вірогідно, було помітне зменшення чисельності населення на Волинській височині після монголо-татарських погромів середини XIII ст.

Треба відзначити стабільність деяких прийомів облаштування сільських жител протягом понад 700 років. Усі вони мали чотирикутні котловани, заглиблені в ґрунт на 0,5–1,0 м від рівня виявлення. В одному з кутів котловану знаходилася глинобитна піч. Усі житла мають середні розміри, їх площа в межах котлованів становить від 11 до 16 м². Добре збережені печі досліджені у житлах райковецької культури. Причому у чотирьох житлах виявлено три варіанти печей: вирізана у спеціально залишеному материковому останці, глинобитні у формі зрізаного конуса із округлою основою і кубічна. Висота повністю збереженої печі у житлі 13 лише 0,45 м від рівня долівки, а піч у житлі 12 мала висоту 0,65 м. У житлах епохи Київської Русі печі мали округлу основу, їх будували на дерев'яному каркасі, у розрізі вони мають форму зрізаного конуса.

Стіни будівель були дерев'яними, про це свідчать виявлені стовпові ями, рештки згорілих дерев'яних конструкцій і спеціально вирізані в кутах котлованів вертикальні ніші. Для обшивки стін котлованів використовували півколоди чи плахи. У житлі 7 епохи Київської Русі обшивка була подвійною: стіни котловану були обкладені вертикально поставленими півколадами і притиснуті із середини горизонтальними брусами, які кріпили з допомогою стовпів у кутах приміщення.

У слов'янських житлах IX–X ст. не вдалося встановити, де був розташований вхід у приміщення. Зате вхідні заглиблені коридори простежені у житлах епохи Київської Русі. У житлі 7 вхід знаходився зі сходу, а в житлі 10 – зі заходу. Вірогідно, зі сходу був вхід і в житлі 3. В усіх випадках піч стояла у ближньому куті зліва від входу. Найбільший вхідний коридор досліджений у житлі литовсько-польської доби. Вірогідно, виявлені вхідні коридори мали

накриття, їх використовували у господарських цілях як сіни і вони забезпечували краще збереження тепла в приміщенні у холодну пору року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Козак Д.* Давні землероби Волині / Денис Козак, Богдан Прищеп, Віталій Шкоропад. – К., 2004.
2. *Козак Д. Н.* Ранньослов'янське поселення поблизу села Хрінники Рівненської області / Д. Н. Козак, Б. А. Прищеп // *Археологія*. – 2012. – № 3. – С. 52–64.
3. *Козубовський Г. А.* Про початок карбування литовських монет типу “печать”/“спис з хрестом” / Г. А. Козубовський // *Археологія*. – 2013. – № 2. – С. 56–63.
4. *Михайлина Л.* Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами / Любомир Михайлина. – К., 2007.
5. *Рябцевич В. Н.* Нумизматика Беларуси / Рябцевич В. Н. – Минск, 1995.
6. *Филипчук М.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті / Михайло Филипчук. – Львів, 2012.

Стаття: надійшла до редакції 10.11.2014
прийнята до друку 30.11.2014

**RESEARCH OF MEDIEVAL SETTLEMENT
IN “VYSOKYI BEREG” SITE NEAR THE VILLAGE KHRINNYKY**

Denys KOZAK

*Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine;
12, Geroiv Stalingrada Av., Kyiv, Ukraine, 04210*

Bohdan PRYSHCHЕРА

*Rivne State University of Humanities;
12, Bandery str., Rivne, Ukraine, 33000*

e-mail: archeol57@mail.ru

Oleksiy VOITYUK

Regional Museum of Rivne;

19, Drahomanova str., Rivne, Ukraine, 33000

The results of research of medieval settlement in the tract “Vysokyi Bereg” site the village Khrinnyky in Rivne region. The objects of studying were the remains of buildings of Raikovets'ka culture (IX–X century), Kievan Rus period (XII – first half XIII century) and the Lithuanian-Polish period (late XIV – XV century). There were found nine dwellings and two farm pits belonging to the three stages of settlement development. Among these stages were periods when the investigated area was not built. Noted stability of some techniques of rural dwellings equipping for over 700 years: all they had quadrangular pits, buried in the soil at 0,5–1,0 m, their area was 11–16 m². In one of the corners of the pit clay furnace located. In

four dwellings of Raikovets'ka culture three variants of furnaces were founded. In buildings of the Kievan Rus period of furnaces had a circular base, they were built on a wooden frame.

The walls of buildings were wooden, as evidenced by holes of the pillars, the remains of the burnt wooden constructions and specially vertical niches carved in pits corners. To cover the walls of the pits used half of logs or chopping blocks.

Location of entrances traced in dwellings of the Kievan Rus period. In all cases, the furnace was left in a corner near the entrance. The biggest entrance corridor studied in Lithuanian-Polish period construction.

Key words: Khrinnyky, Middle Ages, settlement, dwelling, furnace, pottery.